

1944. március 19. Szent József napja. Gyönyörű reggelre virradt a Polgár² és megszo-
kott vasárnapi módján háromnegyed nyolckor kiugrott az ágyból. Az ablakaival szem-
ben lévő leánygimnázium tetején a napfény táncolt, sok tavaszi örömet ígért a friss
reggel. A Polgár amúgy lenge pongyolában átugrott a dolgozószobájába, sietve öltöz-
ködni kezdett, magában a délelőtti teendőket számolgatva. A lakás másik részében a
bátyja és felesége laktak, nem akarta őket zavarni, vasárnap ő kelt fel korábban.³ Hal-
kan átment az előszobán, a konyhán, a fürdőszobába, amelynek másik ajtaja a többi
családtag hálószobájába vezetett, borotválkozott, mosakodott és azután előre örülve a
kikeleti hangulatnak a maga dolgozószobájában befejezte az öltözködést.

Az utcán langymeleg levegő csókolgatta. A Polgár mindenkor barátságos és kedves
volt, most azonban még nyájasabb mosolygással fogadta a mindenhonnan feléje áradó
üdvözlést, vagy köszöntött előre, ha sikerült valakit megelőzni. Általában ismerték és
mi fontosabb, szerették, 48 éves létére alig látszott többnek mintha csak a 30-as évek
végét tiporná, homlokán egy redő nem volt, mert ritkán vonta össze haragosan. Apró,
sietett lépésben haladt a belváros felé, mert a lakás egy hatalmas parkosított tér sa-
rokháza volt a kertváros szélén.

Ahogy szűkült a belváros gyűrűje, mind több diák emelte feléje mosolyogva kezét
a sapkájához. És ő viszonzta: Szervusz fiam, jó reggelt fiam. Olyikhoz gyors kérdéssel
is fordult: hogy van édesanyád? Jobban van-e a bátyád? Hát Te már egészséges vagy
ismét? A Polgár mestersége tanár volt, de már évek óta nem tanított. Valami idegsor-
vadás kikezdte a fülét és inkább a tudománynak élt, miközben a vékony kenyeret ma-
gántanítással és tudományos munkával igyekezett valamennyire sósabbá tenni. Régi
iskolájába azért bejárt, itt-ott helyettesített is.⁴ Ilyenkor a kartársak nem győzték csodá-
lani, hogy milyen könnyen fegyelmez rossz füle ellenére is. Pedig egész egyszerűen a
legtöbb osztályban voltak pártfogoltjai, akiket ingyen tanított, ezeknek révén egész
sor diák kereste fel hol dolgozatért, hol fordításért. Nem egyszer az egész osztály
mintegy főnökének tekintette és egyes tanárokkal való örök küzdelemben kérték a
közbenjárást. A Polgár fáradhatatlan volt ilyen ügyekben és a legtöbb kartársa számba
is vette nagy nevelő képességét és tapasztaltságát. Az iskola előtt százával állt a gyerek,
egész kórusok harsantak az üdvözlésére. A Polgár úgy találta helyénvalónak, hogy az
iskola miséjére járjon, bár nem ment az osztályokkal, hanem előre sietett.

Tudnunk kell, hogy a Polgár hivatalosan félzsidó volt. Értsd alatta, hogy édesanyja
keresztény származású, atyja pedig zsidó. Általában tudtak róla, de nem vették tudomá-
sul. Már az atyja híres volt emberbaráti tevékenységéről, mint a szegények orvosát
emlegették. Így is halt meg, mint a címhez illik, teljesen szegényen, barátai közadako-

¹ Cím nélküli, gépelt kézirat. SMK. 2012. 129.1.

² A „Polgár” kitalált személy, Csatkai Endrét rejti.

³ Csatkai Jenő és Csatkai Endre társbérletben lakott a Sopron, Erzsébet u. 19. szám alatt, háztulajdonos Zahornaczky Erzsébet. A lakás előszoba, négy szoba, konyha, fürdőszoba helyiségekből állt. Vagonleltár, 1944. április 23.

⁴ Régi iskolája: Sopron, Ág. hitv. evang. reál-gimnázium líceum. Sopron Szab. Kir. Város „Civitas Fidelissima” és Sopronvármegye általános a és útmutatója, 1930–1932. (Címtár) 124.

zásból temették el és állítottak neki sírkövet.⁵ Vallás szempontjából teljesen közömbös volt, annál feltűnőbb, hogy három fia közül a középső, aki nem élt a városban, hithű zsidónak számított, a Polgár hitbuzgó katolikus volt és a bátyja hasonló lángoló unitárius, sőt még a feleségét is magával vitte a protestantizmus e szélső ágazatára.⁶ Mikor a Polgárt keresztelték meglelt férfikorában, 42 évesen, 1938-ban, a hír a városban nem feltűnést, hanem meglepedést váltott ki. Körül-belül úgy beszéltek róla, mint amikor egy botrányos házaseletnek végül végét veti a válás. A zsidóság sohasem mondhatta magának a Polgárt, járta a maga útját, már a keresztvíz előtt is a magyarság és a keresztény világnézet jegyében nevelte a rábízott ifjúságot.⁷

A káptalani templomban megvolt a rendes helye. A második padban legszélül. Ott ült a nyolcadik osztály és nem egyszer előfordult, hogy a fiúk veszekedtek, hogy ki ülhessen melléje. Különben minden vasárnap áldozni szokott, amint ezúttal is és utána megvárta, amíg a fiatalság rendben kitolong. A templom előtt, mire kiért, már osztályonként felsorakozott a diákság, ő meg fogadta a köszöntéseket, egy-egy jobban kiemelt ifjúnál a szokottnál is barátságosabb fejbiccentéssel és sietett a rendes vasárnapi műsor következő állomására.

Eszteendő óta a templommal egy utcában lakó keresztanyjához sietett a mise után reggelizni. Keresztanya és keresztfiú között évek dolgában nagy különbség aligha volt, de a keresztmama igyekezett azt az időbeli távolságot, mintegy tisztelendőt erősen tágitani. Egy csodálatos öreg házban lakott, két erkéllyel is, no meg kitűnő biedermeier hangulatú szobák, helyenként barokk stukkók. Kétméteres falakba vágott fülkék széléről nézett be a várfal kertje az ablakon át. A derült József-napi fény vígan táncolt a szépen megterített reggeliző asztalon; két nagy csésze finom kávé, lekváros kenyér nyújtott biztató kilátást. Sokszor mosolygott magában a Polgár. Úgy tűnik fel az egész, mintha jutalom lenne a jó keresztény fiúnak, amiért vasárnaponként áldozik. Tulajdonképpen onnan eredt a szokás, hogy a Polgár nem akart sem hazamenni reggelizni, sem bátyjáiékat a délelőtt egy későbbi időpontjában a maga reggelijével zavarni.

„Keresztmama?” kérdezte a Polgár, a keresztmama nővére⁸ fogadta. „Keresztmama ... igen ... itt volt a bérmaapa és elhívta megnézni a német bevonuló csapatokat.⁹ „Német bevonulók?” A Polgár úgy a kávék findzsa felett elnézve gondolta magában: Hát akkor már ma megérkeztek? Mert hiszen várni lehetett, hogy jönnek, telve volt a levegő vele, hogy a németek erősebben nekifohászkodnak az oroszoknak. A háborút

⁵ Dr. Csatkai Ignác az 1880-as évek végétől Bánfaluban, majd Darufalván praktizált, 1916-tól a GySEV vasúttársaságnál vállalati orvosként dolgozott 1925-ben bekövetkezett haláláig.

⁶ Csatkai Jenő (1890–1944) GySEV forgalmi díjnok 1911.10.01.; 1912.3.6.-tól távírdász; főintéző 1928.6.2.; felügyelő 1938.7.1-től 1944.6.30-ig, szolgálatfelmondás, „nyugdíjazás” (dátum nélkül). A GySEV dolgozók törzskönyve 467. számmal bejegyzés: „A budapesti unitárius egyházközség anyakönyvének III. kötet 10. lap 39. sorszáma szerint, melyről készített 548.1932. sz. anyakönyvi kivonat bemutatott. Unitárius. Csatkai József (1893–1937) fizika-kémia szakos gimnáziumi tanár, Szombathely. Ld. a bevezető tanulmányt jelen számunkban [A Szerk.]

⁷ Csatkai Endrét 1938. október 22-én a Szent György káptalani templomban Dr. Büchner László keresztelte meg. Keresztanyja Ilten-Quirsfeld Rezsóné, Ihász Vilma. Müller Paulin u. 2. Keresztapja Dr. Sümeghy Dezső vármegyei főlevéltáros, Ferenc József tér 5. Széchenyi tér 14–15.

⁸ Özv. Dr. Caesar Gyuláné sz. Ihász Emma. Müller Paulin u. 2. Cím tár 451.

⁹ A bérmaapa ismeretlen ny. bankigazgató. A bérmlásra 1940. május 16-án került sor Kópházán, Pavetics János helyettes plébános idejében. A szertartást a győri püspök celebrálta. Erről 1952. január 15. dátummal adott ki igazolást Pavetics János plébános. SMK. 2012.1.41.1.

ugyan valószínűleg elvesztik, de valami újabb nagyszabású dolog megint feljűk hajlíthatja a bizalmat, bár a végső sikert aligha. Azt is tudta a Polgár, hogy a szomszéd-ságban az egész határ végig van rakva német katonasággal. Pénteken beszélte el neki Vida Sándor,¹⁰ az idősebb p.ü. szemlész tanítványa, aki a közeli faluk egyikéből járt be hozzája, hogy a járőrök nem tudnak eleget beszélni a roppant katonai erőkről, amiket a németek a magyar határ mentén összpontosítottak. Az a hír is elterjedt, hogy nagy gyakorlat készül. Általában várták a bevonulást. De mit szól ehhez a magyar kormány? Vida Sándor azt is elmondta, hogy jelentés jelentés után megy a megfelelő helyekre, de semmi intézkedés nem történik magyar részről. Tehát íme most már átvonulnak...

Nem éppen nagyon megnyugtató melléklet a kávéhoz. Ilyenkor keresztmama és nővére végighallgatták az elmúlt hét történetét. Apróra ismerték a Polgár életét és igazi szülői szeretettel tudakoltak minden részletet. Mindketten igen nagy tehetség-nek tartották és ezért fájlalták, hogy tanítással kell az idejét elvesztegetni. Hogy ennek nem csak rokkantsága az oka, arra nem gondoltak. Főleg keresztmama volt kínos helyzetben anélkül, hogy ennek tudatában lett volna. Meghalt magas rangú ura révén osztrák állampolgár volt, majd 1938-ban kihúzták alóla ezt a gyékényt, és német birodalmi állampolgár lett.¹¹ Évtizedek óta a városban élven megmaradt magyar érzésűnek és főleg nagy-nagy katolikusnak. Hitlerék vallásüldözését és keresztényietlen anti-szemizmusát mélységesen elítélte. Naponta járt áldozni és mégis kénytelen volt a sok rossz tréfa előtt lehunyni a szemét. Így, ha csak lehetett, elkerülte, hogy a németek előadásaira el kelljen mennie, de néha nem volt kibúvó. Ilyenkor megrendült a lelke, mert a hírverő előadások hazugsága elkábította és úgy érezte, mindennek úgy kell lennie, ahogy történik, mert az íme micsoda nagyszerű gyümölcsöt érlel! Ha tehát nagyon és mélységesen szeretett keresztfiát zsidó származása miatt valami érte, szenvedett ugyan vele, de a vallás példáiival vigasztalódott, hogy egykoron a kereszténység első követői is mennyit szenvedtek! Most a zsidókon van a sor.

Keresztmama tehát nincs otthon és a németeket nézi, hogy vonulnak át a városon. És vele van a bérmaapa is! A bérmapapa vasárnap 11 óra tájban szokott megérkezni, mielőtt templomba ment, egy félóra csevegésre. Ilyenkor tehát együtt volt a lelki rokonság. Bérmapapa nyugalmazott bankigazgató, rossz nyelvek szerint zsidó származású, mit erősen tagadott, és nem annyira pap fiára hivatkozott, mint a maga német barátságára. A vasárnap délelőttnek ezek a késői percek elűzték a kávé illatos békehangulatát. Bérmapapa egyúttal légvédelmi főember is volt, tehát az előkészületek és berendezések színes vázolásával valóban ördögöt, sőt egész poklot festett a falra, előre elborzasztva a két hölgyet, míg a Polgár magában mosolygott, mert hiszen olyan bombát aligha tudott elképzelni, amely végigszalad egy ötemeletes házban, azután néhány pincén és végül felszalad egy második ház mind az öt emeletjén és a tetőt is felgyújtja ráadásul. A Polgár emésztését ugyan nem zavarta a csodabomba, viszont a hölgyekből elkeseredett nyilatkozatok fakadtak az angolszász műveltség ellen. Bérmapapa meglegedetten hajtott fel egy pohárka pálinkát, mehetett a templomba.

¹⁰ Vida Sándor GySEV alkalmazott, akinek négy középiskola elvégzését írta elő új központi rendelkezés. Több ilyen tanítványa is volt Csatkai Endrének.

¹¹ A keresztmama férje Ilten-Quirsfeld Rezső K. K. főtörzsorvos volt.

Hogy épp a bérmaapa jött el keresztmamáért, nem volt tehát meglepő. Olyan kényszeredett volt az egész reggeli. A németeket egy szóval sem említették többet. A Polgár alighanem félt, hogy valami rossz hírt hall ezzel kapcsolatosan. Tehát szoba került Szalay Emil¹² legújabb négyese, azután hogy a Polgár bátyjééknál lakó kislány már két napja hazautazott. Sógorasszony tehát ismét megtakarít valamit a kosztón. Inkább a Polgárnak a tartásdíját mérsékelné stb. Keresztmamáék nem nagyon szívelték szegény sógorasszonyt, ámbar a vétke csak az volt, hogy a maga és ura háztartását valamennyire előnyben részesítette a sógorával szemben. Maga a Polgár nem talált benne semmit, és pontosan fizette a rá eső részt, igyekezve minél kevesebbet terhére lenni a rokonságnak.

10 órát mutatott az öreg fali jóság, a Polgár nyugtalankodni kezdett, hogy olyan soká nem jönnek vissza a lelki rokonság tagjai: valami nagyon nem is marasztalták, gondolta magában felmegy meglátogatni egyik beteg tanítványát.

A belvárosban még nem terjedt el a tavasz melege. Néhány lépéssel elérte a hajdani várfalon átmenő nagy átjáró házat¹³ és kint volt a széles övön, amely körülfogja az ódon belvárost. Mindkét gyalogjárón hullámozott a nép, és a széles úttesten teherautó teherautót ért felfegyverzett katonákkal. Csupán ott, ahol a győri országút kiválik a városból, állott nagyobb csoport és kiáltozott örvendezve a németek felé. A nagy tömeg érzéketlenül sétált, mintha semmi sem történnék az úttesten. A Polgár várt egy kis szünetre, de az csak nehezen állt be, mert a nagy teherkocsik csoportjai közé motorkerékpárosok ékelődtek be. De azért átvergődött, és nemsokára ott ült a beteg fiú ágyánál.¹⁴ A hatalmas ablakok – hajdani grófi palota egyik szobájában vagyunk – átérésztették a járművek zúgását, látni sem lehetett, a nagy sárga függönyök mindent tompa fénnel vontak be a szobában. A beteg fiú már hetek óta sorvadozott, szívbeteg volt, és ki is vették az iskolából. Csak úgy volt rá hajlandó, hogy a Polgár vállalja a tanítását. Semmi módon nem tudott az belemenni, mert már egy szabad órája sem akadt. Valósággal államcsínnyel érték el mégis. „Ezt nem teheti meg velünk, hogy nem vállalja el Pistit”, így fogadták, amikor felment megnézni egyszer a beteget. Az iskolában értesült róla, hogy a szülők őt jelentették be házi tanítónak. Valóban szívből sajnálta a roppant ragaszkodó kedves fiút, aki azonban szemlátomást fogyott és kisebb lett.

Az apa, jó módú zsidó kereskedő,¹⁵ fel-alá járt a szobában, tán a függöny visszfényében csak sárga arccal. A Polgár a fiúval csevegett, tréfált, egyszerre csak az apa a Polgár vállára tette a kezét és megállt: „Nos, mondja meg Tanár úr: Átvonulás vagy megszállás?” Íme tehát ez a bunkó vége. A Polgár rámeredt a kérdezőre. Megszállás, kérdezte kissé értelmetlenül, de hát hogy is kerülhet ez szoba? Most a fiú vette át a szót, az apa pedig folytatta a lépteit vég nélkül. A Polgár úgy érezte, hogy itt is kényelmetlenül éri magát. Hamarosan búcsúzott. Mikor az apa kikísérte, az előszobában a Polgár a szemére hánytá: „Lássa, ilyenek maguk. Bedobnak a köztudatba holmit, amiről szó sem lehet. Megszállás, megszállás. Hát legalább a fiú előtt ne

¹² Szalay Emilt Csatkai Endre korrepetálta, 1944-ben érettségizett a Széchenyi István reálgimnáziumban.

¹³ A Lenck-átjáróról van szó.

¹⁴ A beteg fiú Fuchs István, „Pisti”.

¹⁵ Fuchsz Miksa, női ruhakereskedő, Várkerület 107/b. Címtár 468. (A kéziratban: Fuchs)

beszéljenek ilyeneket.” A lépcsőházban is bosszankodott. Ilyenek ők. Tulajdonképp kik is ők? Zsidók? Vagy mindazok, akik a háborús rémlátásokkal alszanak el és ébrednek?

A robogó kocsisor egyik nyílásán átvergődött, és inkább a dohos belvároson át sietett hazafelé, mint a napsugaras, de zajos övön. Jól esett neki, hogy korábban jött meg, mint máskor. Általában jöhetett-mehetett. A dolgozósobájában leült az este abahagyott munkája mellé. Sokáig nem billentyűzhetette az írógépét. Egy kedves tanítványa állt előtte dült arccal. Magas és kellemes arcú 17 éves fiú volt,¹⁶ egyike azoknak, akiket mély örvényből húzott ki. Ragaszkodott is hozzá. Magántanuló volt, elég szomorú családi körrel. A Polgár csak este, vacsora után tudott számára időt szakítani. Ilyenkor a dolgozósoba egyetlen nagy ablakát teljesen elfüggönyözték, ahogy a légvédelmi rendelet kívánta. A hálószobában nem volt a négy ablaka a sarkon elzárva, ezért az odavezető ajtó állandóan csukva volt, hogy valaki be ne nyisson, mielőtt a dolgozósoba lámpáját le nem oltják. Meleg hangulatú volt a dolgozósoba, a bútorok fehérek, de azt az élesen, nyersen beszélő hangot letompította sok vánkos, szőnyeg és kép társasága. Pázmány Péter nyelvére emlékeztetett ez a szoba, éles, világos beszéd és mégis telve színnel. Itt tanult estende ez a kivert félárva fiú, valóságos otthonnak érezte, és ha légi riadó volt, odabújt a Polgár mellé, hogy ne küldje haza. „Kim volna még a világon? Hadd halok itt meg, ha meg kell hálnom az én második apámmal.”

Most ott állt a fiú az ajtóban és nehezen lihegve mondta: „Bácsi ... borzasztó ez.” A Polgár felemelte a fejét, az arcán nyugalom látszott. „Nem tetszik róla tudni? Megszálltak minket a németek! ... Megszálltak! átvonulnak... oh nem mindegy minek nevezzük? Igen, megszállás. És a Bácsi...” Most kitört belőle a kétségbeesés: „És mi lesz a bácsival? És mi lesz velem?”

A Polgárt mélyen meghatotta a szeretetnek ez a kitörése, próbálta megnyugtani a fiút, hogy mi történhetik vele, végül mégiscsak Magyarországon élünk. Már pedig Magyarországon csak magyar a magyar, még akkor is, ha történetesen más vallást írtak is be anyakönyvébe, mint keresztényt...

A fiú nehezen nyugodott meg. Most már a Polgár is elhatározta, hogy végére jár, mi történt hát. Tudta, hogy nem kell messzire mennie. A szomszéd házban lakott egy miniszter¹⁷ húga. Évek óta tanította ott a fiúkat és a szomszédság révén a tanításból nevelés lett, mert hiszen állandóan előtte voltak ezek a fiúk. Csak a kisebbik volt otthon, az anyjuk éppen telefonált. De ez a kisebbik fiú, a mindig vidám Dénes is hálvány arccal meredt a Polgárra: Bácsi, meg vagyunk szállva. És sebtében mondta a híreket: hajnalban átlépték a németek a határt. A mi határaink. Fegyvertársaink! A határőröket ártalmatlanná tették és azzal be a városba. Könnyű dolog: a határ ott húzódik a város végén. Be a városházára. A házmaster fut a polgármesterért. Sietve jön, a hivatalában egy százados ül, katonák fegyvert szegeznek a hasának. A postát is megszállták. A telefonvezetékeket elvágják. Mindez hajnalban. A 48-as kaszárnyába behatoltak. Az őrség beengedte őket. Felverték az ezredest, Sodrónak hívják.¹⁸ Telefonálni

¹⁶ Valószínűleg Kótai Bertalanról van szó.

¹⁷ Valójában a diplomata Ullein-Reviczky Antal.

¹⁸ Sodró Sándor (1890–?) ezredes. A m. kir. honvéd-állomásparancsnokság parancsnoka. Flandorffer út 10. (volt 48-as gyalogsági laktanya). A letartóztatások első hulláma egy 24 fős lista alapján kezdődött meg a nyilas vezetők és a Gestapo főnök egyeztetése és

akar Szombathelyre, a vezeték nem működik. Vállat von, csináljanak, amit akarnak, ismét visszabújik az ágyba. Tán még most is alszik, az elrontott hajnali álmát pótolja.

A miniszter nővére is jön magból kikelve. Ez a század legnagyobb gazsága. Egy baráti államot megrohanni. És a fivére külföldön! De azonnal telefonált a minisztériumba, közölte a dolgot, mit szólnak hozzá. A német barátok!

A Polgár valahogy enyhíteni próbálja a sötét hangulatot: De hátha csak átvonulnak! Szikrázó szemmel kapja a választ: Így! Szuronyt szegezve! Hogy elvágják a telefont! Csak, amikor látták, hogy gyáván meglapul mindenki, engedték el a fegyvert.

Tehát itt a világtörténelem. Mérföldes csizmával döngött végig a városon. Ott a Polgár szem előtt és nem látta. Így van ez mindig, ha a Világtörténelem jár. Tulajdonképp láthatatlan és csak a hatásában mutatkozik. A Polgár, a sokszorosan dicséret világtörténeti író kicsit szégyellte is magát, amikor felzaklatott lélekkel átment ismét a lakásba ebédelni.

Az ebéd egyébként csendben, mondhatni a szokásos csendben zajlott. Az idősebb fivér hallgatag volt általában is, a sógorasszony is kezdett hozzá idomulni. Ő is szolgált fel, mert cselédet nem tartottak (egy sem bírta ki) és a kosztos lányka is hazautazott, csak amikor már a tészta is az asztalon volt, szólalt meg a sógorasszony: „Mit beszélnek a városban? Ez roppant jellemző volt rá; „on dit”¹⁹ nem a valóság, hanem annak hogy úgy mondjuk, az „égi mása”. A Polgár kurta: „semmit” válasza nem lepte meg az asztaltársakat, ő sem igen volt otthon beszédes.

Ebéd után feküdt pár órát, gondolkodott, próbálta lemérni az események horde-rejét: nem ment. Dolgoztatott. Hamar sötétedett, a dolgozószobába semmi hír nem szivárgott és este, mire a tanítvány jött, szinte teljes nyugalomban tanította Hannibál útját át az Alpeseken...

Másnap reggel sietve megette a reggelit bátyja ebédlőjében és kezdte napi robotját. Korán ment el az iskolából, nem kapott nyugdíjat, de ahogy a háború világszerte kigyulladt, neki is jobban hozzá kellett látni a magántanításhoz, az írásból nem lehetett megélni. Ehhez járult, hogy származása miatt 1942-ben kitétték a sajtókamarából, majd a rádió is közölte vele, hogy eddigi sikeres tevékenységét nem folytathatja addig, amíg nem igazolja nagyszülei tiszta származását. Tehát már negyed kilenckor átment a szomszédba a miniszter hűgához. A nyugtalanság volt ott az úr. Alig hogy kezdte, már rá is vágták: De hiszen az a baj, hogy az angolszászok nem hiszik el, hogy minket megszálltak, ismét fegyverbarátságot szimatolnak és az országot bombázni fogják. De hát van-e valami hír a kormányról? Épp ez a szörnyű. Semmi, semmi. Nem tud semmit a főispán, a rádió pedig német harctéri sikereket locsog, és hogy mivel lehet a Balti tenger halállományát sikeresen szaporítani.

Ha már itt sem tudnak semmit! Valahogy elvégezte a tanítást és ment tovább. A városon nem látszott semmi különös. Heti vásár lévén a nők szatyraikkal siettek. A következő helyen valami rejtélyes származási eset volt. A családfő félzsídó állami hi-

rendelkezése után, 1944. október 15-én. A Gestapo letartóztatta Sopronban Kardos Árpádot németellenes és angolbarát magatartása miatt. Sodró Sándor ezredet a Gestapo Sopronban a német haderővel való együttműködés szabotálása címén őrizetbe vette. Később Székesfehérvárra szállították, majd Velence községben őrizték.” *Szita Szabolcs*: Adatok a háborúellenes és antifasiszta ellenállás Sopron megyei történetéhez (1944–1945) II. rész. SSz. 36. (1982), 116-117.

¹⁹ „on dit” ejtsd „ondi” = azt mondják, az a hír járja.

vatalnok, de kereszténynek született. A gyerekek erős antiszemiták. Itt sem mutatkozott semmi figyelemreméltó, csak a gyerekek voltak otthon. A harmadik hely, Szalay Emil, egy zalai földbirtokos fia. Az egész eseten vállat vont. Korábban lesz-e e miatt az érettségi? Ez volt minden. Dél tájban igyekezett vissza a miniszter hűgához. El kellett mennie a maga lakásának szemközti szomszédja, a leányiskola mellett.²⁰ Íme! Német őr járt fel-alá állig felfegyverkezve. Rá sem nézett. Általában úgy látta, mások is levegőnek tekintik. A miniszter nővére közben már bent járt a városban. Ismét semmi, ismét semmi. Van-e kormány? Egyelőre mindenki azt a parancsot kapta, hogy maradjon a helyén. De honnan? Ki rendelkezik. És a kósza hírek, hogy az egész kormányt letartóztatták? És a kormányzó? Arról úgy tudtuk, hogy Hitlerrel volt.²¹ Meg-egyeztek? És félszegen buggyan ki a kérdés: mi lesz a zsidókkal? A miniszter nővére bosszúsán int: Azok is most a maguk bőrét féltik. Amikor az országot a végső pusztulás fenyegeti. Tegnap itt volt Somogyi Aladár²² a feleségével, hogy ha a németek össze-szedik a zsidókat, rejtegessem őket. De hát hogy képzelik, hiszen nekem is fiam vannak. És ők végül is idegenek. Hogy a bátyám révén az én házam mentességet élvez. A bátyám? Ki tudja amilyen gyűlölettel viseltetett a németek iránt, él-e még? Azért mégis csak kell hozzá valami, ilyen kéréssel fordulni valakihez!

A Polgár ugyan szeretne volna mondani, hogy életveszélyben nem latolgatják az emberek a spanyol etikett előírásait. Bár van-e tényleg életveszély? Kepesék, folya-tatta a hölgy, Istenem, Kepesék még hagyján. Végül is nemcsak a házi orvosunk, ha-nem jó barátaim is. No meg csak azt kérték telefonon, hogy a kislányukat vegyem ol-talmamba, ha őket elcipelnék.²³

A Polgárnak valami végigcikázott az agyán, mint a villám a borult viharos ég szé-lén. Mindez lehetséges? Így gondolkodnak az emberek? Pro így és contra úgy? És nem szabad félni és nem szabad védelmet keresni?

Rossz kedvvel ment haza, és folytatta még a déli órákban a tanítást. „*Honorum* – Istenem hány-szor megmondtam már, harmadik *declinatio. Hominum*, kérem, *hominum*.”²⁴ De közben arra gondolt, mi történt a zsidókkal, ahol a németek hatalomhoz jutottak. Mit tud azokról, akik jóhiszeműen Ausztriában maradtak? És Új-vidék, meg a Bácska? Az a bizonyos kormány e percekben, ha van is, de nem a Kállayé? A gépezet megy tovább, a tehetetlenségi törvény alapján. Zsidó asszonyok mennek a piacra szatyraikkal, a hivatalokba, bankba, üzletbe épp úgy sietnek a zsidó férfiak, de mikor lép be új erő és fordítja meg az egész mozgást. J o b b r a !

Hír sehonnan sem jön. Délután a lakásban tanít a Polgár. A gyerekek legfeljebb egy-egy újabb négyesről adnak számot. Ki hallgat angol rádiót? Az esti tanítvány, a Berci²⁵ aggodalmaskodik: az értékeket el kellene rejteni. Itt a zongora is. És megjön a felelet harmadnap. Kedden Sztójay Döme²⁶ alakított kormányt. Sztójay, aki 1938-ban

²⁰ Csatkai Endre Erzsébet utca 19. szám alatti társbérletének sarokszobájával átellenben működött az állami leánygimnázium.

²¹ A találkozóra Klessheimben került sor 1944. március 18-án.

²² Somogyi Aladár, kereskedő, Színház u. 10. Címtár 652.

²³ Kepes házi orvos – nincs a címtárban.

²⁴ *Honor*, *honoris* (tisztelet), *homo*, *hominis* (ember), itt mindkettő többes szám birtokos esetben.

²⁵ Kótai Bertalan, özevgy édesanyja nevelte, akit a háború után Győrffy János feleségül vett. Berci az erdészeti egyetemet nem fejezte be. Győrffy professzor a Zrínyi utcában lakott, Dávidházy István közlése szerint. Sopron, Kisfaludy u. 10.

²⁶ Sztójay (Sztójakovich) Döme miniszterelnök, 1944. április-augusztus.

elsőnek sietett a magyar kormány nevében Hitlert üdvözölni Ausztria leigázásakor. Mit várhatni ugyan jót tőle.

A harmadik nap nagy eseménye. A miniszter, aki a város szülötte, Stockholmban megtagadja a közösséget a Sztójay-kormányval.²⁷ Már hónapokkal ezelőtt valamely ködös célja volt és ez a németek nagy hatalma ellen irányult. Ha mégis győznének, mert hát nem lehet tudni. Óvatosság nem árt. A németek valami nagyon nem rajongtak a miniszterért. A húga meg egyenesen németellenes hírben állt a városban. Az állásfoglalás a legtöbb helyen nagy örömet keltett. A hűgát írásban is felkeresték a köszöntők, de egymásnak adták a kilincset az ismerősök. A pénzügyigazgató helyettesének felesége, aki családotul nem állt éppen nagyon szabadelvű hírében, a kórházból írt. Mindez azt a reményt keltette, hogy az új és a németek zsoldjába szegődött kormánynak olyan nagyon könnyű dolga nem lehet. Igen ám, de nemsokára híre járt, hogy a fővárosban ujjonganak a német bevonulás hírére. És hogy az ország egyéb helyein kevésbé ismerik úgy a németet, mint itt a nyugati végen, hát nagy az öröm. Balatonfüredről a miniszter anyja írt, hogy az összes zsidók hazautaztak Pestre, és hogy Imrédyt találgatják, sőt biztosra veszik, mint kormányelnököt.²⁸ Debrecenben volt némi ellenállás, azt maga a német rádió is beismeri, de mi az az általános örömhöz? Itt a városban is elkezeredetten emlegették, hogy némely német anyanyelvű öröme határtalan. Róth cukrász tálcaszám vitte ki a József-napi reggel a süteményt az utcára a németeknek.²⁹ Egy német ezredesről mondták, hogy visszadobálta a virágot, mert hiszen mint megszállók jöttek és nem barátok. De még Keresztmamá is hírbe hozták, hogy forró teával állt az utca sarkán a katonák fogadtatására...

Aztán megjött a hír, hogy a magyar „közvélemény” felháborodással fogadta a miniszter állásfoglalását. A kormány első teendői közé tartozott állampolgárságának elvétele. Erről is szállingóztak hírek, hogy némelyek a városban örömmel fogadták a hírt. Így Karner Ödön városi erdőmérnök tombolt örömeiben, mint ahogy az egész német ügy nagy tetszésével találkozott. Az Iparkamara egyik fogalmazója meg Heiszler³⁰ városi tanácsos cselédlányával dugta össze a fejét és tudakozódott, hogyan fogadta unokafivérek, a miniszternek meggyaláztatását. Megindult a sajtóban is a szennyes áradat a bukott nagyság fölött. Hihetetlen volt, mikre utaltak. Hogy Stockholmban a szovjet megbízottakkal tárgyalt. Hogy a németek előtt vad hitleristának mondta magát. Milotay István³¹ egyszerűen ostoba poncichternek nevezte. Erre a derék helyi német lap,³² amely eddig a magyar–német viszonylatban a legmérsékeltőbb visszatartást követte irányadónak, felhorkant, hogy csak most nevezik németnek a minisztert, mikor elárulta a hazát? Hát a német név becsmérlést fejez ki? A Polgár csak mosolygott rajta, hogy Milotay ezúttal ráhibázott. A miniszter húga gyűjtögette az újságokat és jegyezte a gúnyolódók nevét. A Polgár váltig

²⁷ Ullein megtagadta a németek szolgálatát, a svéd távirati irodának adott nyilatkozatában törvénytelennek minősítette az újonnan megalakult Sztójay-kormányt, és kijelentette, ő továbbra is „a független Magyarország utolsó legális kormányát” képviseli. 1944. március 25-én követi megbízatása alól felmentették, és állampolgárságától megfosztották.

²⁸ Imrédy Béla, az első zsidótörvény megalkotója.

²⁹ Róth Gyula cukrász főüzlete az Előkapu 5. szám alatt, fióküzlete a Széchenyi tér 13. szám alatt működött. Címtár 239.

³⁰ Heiszler Béla dr. városi aljegyző, Ikvahíd 3. Címtár 483.

³¹ Milotay István szélsőjobboldali politikus, újságíró.

³² = *Ödenburger Zeitung* című, német nyelven megjelenő független politikai napilap.

csitítgatta: ha majd elmúlik a korszak, veszik az emléke is. De a hölgynek ilyenkor szenvedélyes lett a hangja, ámbár a katolikus nőtársulatok elnöknője volt, mégis e pontban nem ismerte a keresztény elveit.

Egyébként semmi intézkedés nem történt és semmi rendelet nem jött holmi apróságokon kívül, mint [példának] o[káért] Paul német városparancsnok nevével ellátva falragaszt függesztettek ki, hogy német pénzt nem szabad elfogadni. Mivel pedig a főispán keresztneve is Pál volt,³³ a rossz nyelvek azt kezdték terjeszteni, hogy ő az aláíró, most már mint német hivatalnok. Ámbár a szegény főispán maga sem tudta, mit kezdjen, lemondását nem fogadták el Pesten. Ebben a vészes szélcsöndben kezdte a humor fagyos szárnyait bontogatni. Sokat nevettek a miniszter egyik gyermekkori barátján, aki jámbor arccal megszólította a Volksbund egyik díszét, Greilinger Rezső³⁴ városi mérnököt: igaz-e, hogy a megszálló német katonák közt kanyaró dühöng? A kérdező arra célzott vele, hogy igen fiatal fiúk jutottak csak ide, hiszen Németország már az utolsókat rúgja. A legnagyobb meglepetésére Greilinger komoly arccal kijelentette: kérlek, nem igaz, mert csak hárman betegedtek meg.

A sógorasszony „mit beszélnek a városban?” rovata megbővült az étkezések alatt. Egy szóval is össze lehetett foglalni: harmadik zsidótörvény. A Polgár egyre azt hangoztatta, hogy lehetetlen, hiszen ha a hírek szerint most nekünk össze kell fogni a némettel az orosz ellen, kisebb gondunk is nagyobb, mint hogy a munkaszolgálat folytán amúgy is csökkent számú zsidók után intézzünk hajtóvadászatot. Poloskát kergetni egy égő házban? De ha el kell terelni a figyelmet a ház égéséről, bizony lehet poloskát is szörnyű hajrázással űzőbe venni.

A németek vonultak tovább keresztül a városon. A magyar rendőrökkel német katonák járták az utcákat. Érintkezéseknek nagyobb nyomát nem lehetett látni. És csend volt a levegőben is, fent a magasban. Biztosan volt, aki azt kívánta, hogy az angolszászok most már zúdítsanak ide is bombazáport, már ez az ország is megérdemli, de a józanabbak remélték, hogy nem azonosítják a nemzetet Sztójayval. Egyik késő márciusi estén felszivított a sziréna. De még csak át sem repült a város felett gépmadár. Hanem az esti szürkületben részeg német katonák lövöldöztek a Tűztoronyba siető diákokra. Éppen a miniszter unokaöccse akadt útjukba.³⁵

Megjött az első bombázás híre Pestről. Riadalom és titkos elégtétel, mert hiszen az ismét „bűnös” Budapest kapta. Szörnyű pusztulásról beszéltek ezek a hírek. Az egész ferencvárosi pályaudvar elpusztult. Mintha most hirtelen megindult volna mindkét oldalról a rombolás. Lapbetiltás: *Magyar Nemzet*, *Népszava*, stb. Híre járt, hogy Keresztes Fischer belügyminisztert Dachauba vitték.

De a kormány a bemutatkozásában nyíltan hirdette, hogy a zsidókérdést megoldja. A Polgár ezekben a napokban csak a sógorasszony híreiből értesült arról-arról, annak meg valami Szigetiné volt a fő hírforrása. Hogy ismerték ezt a szerencsétlen asszonyt a városban. Kissé idegbajos teremtés, fiatal asszony, megkeresztelt vasutasnak későn megkeresztelt felesége. Gyuszi fiuk tehát valamennyire kereszténynek számított, ka-

³³ Hőgyész Pál főispán.

³⁴ Greilinger Rezső városi mérnök, légóparancsnok-helyettes.

³⁵ A miniszter unokaöccse Török Sándor, anyja Ullein Alice, sógornője Ullein Józsefné, sz. Reviczky Mária özvegy, az Erzsébet u. 21. szám alatt, Csatkai Endre szomszédságában lakott.

tolikus iskolába járt is, de mulatságos volt hallani az asszony okfejtését, hogy más keresztény gyerek is keresztlehetlenül születik és él egy darabig, mi az tehát, hogy Gyuszi egy évig zsidónak volt beírva! Különben jóformán egész nap az utcán járt és már az évek óta sorozatosan szürkülő ég jelenségei felől boldogot és boldogtalant megállított az utcán és vigaszt kért. Most szegény persze elemében volt és sietve lerakodott minden hírrel a sógorasszonyánál.

1-2. kép. Csatkai Endre munkaszolgálatos igazolványa. Előlapján Csatkai Endre dr. arcképe, 1932. Mellkép, 6x9 cm. Háttoldalán hivatalos feljegyzés: Csatkai Endre (1896), Darufalva, Sopron megye. Anyja Fischer Jozefin. (Cs. E. sajátkezű írásával.) Hivatalos pecsét, felirata: M. Kir. Bevonulási Központ. Kapuvár. Tóth ? aláírással. 1942. dec. 3. – A fénykép alsó felében: Jelentkezés és a 384.300/1942.B.M. számú rendeletben megszabott eljárás után láttam. Sopron, 1942. XII. 11. Matl Ferenc /népmozgalmi nyilvántartó./ Pecsét: NÉPMOZGALMI NYILVÁNTARTÓ (helynév lenyomata nem látszik) SOPRON.

A Polgár maga ebben az időben két zsidó fiút is tanított, a beteg Fuchs [!] Pistát, de oda szegényhez hiába ment, mert éppen rohama volt és aznap nem tanultak. A másik fiú, Dux Erik, egyetlen gyerek szörnyen elkényeztetve, ámbár igen kellemes kereskedő szülők gyermeke.³⁶ Nyolcadikos, de az egész iskola aprajának-nagyjának céltáblája, ha kigúnyolásra volt szó. Magas, fekete, szemüveges, erős orrú fiú, mély tűzű szemmel

³⁶ Dux Erik a Széchenyi István reálgimnázium tanulója, 1944-ben érettségizett. 1945–1946-ban rendőrségi állományba lépett. Torna u. 22. Címár 458.

és hatalmas algebrai tudással. Mégis – tehették – korrepetált latint és olaszt a Polgárral, hogy a jó érettségi bizonyítvány meglegyen. Korábban nem voltak a Polgárnak zsidó tanítványai. Származása miatt a zsidóság meglehetősen a baloldalt hagyta, sőt első rádiószereplése is ilyen esetnek következménye volt. Ugyanis a Kereskedők Egyesülete³⁷ felkérte előadás tartására; ő megírta és várta, mikor tűzik ki. Egy év is elmúlt; mikor pedig megtudakolta a titkártól, mi lesz en már, az zavartan megvallotta, hogy a társaság zöme zsidó lévén ezeknek nincs nagy kedve hozzá, hogy megkeresztelt zsidótól hallgassanak meg előadást. Erre a kész előadást a Polgár – próbaszerencse – elküldte a rádióknak és azóta két éven át gyakran szerepelt.³⁸ Így hát a zsidók körében nem is igen akartak nevelői tevékenységéről sem tudomást venni, de véletlenül 1943 nyarán egy apát odautasítottak az iskolából. Alig volt ott a fiú egy hé-
tig, híre ment, hogy jó és olcsó. Ekkor jelent meg Dux Erik, pár nap alatt pedig a beteg fiú, Fuchs [!] Pista, már a rím kedvéért is. Ez hozta a negyediket. Az iskolaév alatt azonban már csak a Dux és a beteg Pisti maradt meg.

Dux Erik az órák alatt már jóformán nem is tanult, hanem izgatottan szaladgált fel és alá a szobában. „Félek”, ismételte. Nem tudta megmondani, mitől. Majd meg azon töprengett, nem kellett volna-e már korábban megszökni, p[é]ldának o[k]k[é]rt partizánnak a szerb területre. Szegény ügyefogyott fiú, aki a saját lábában botladozott, partizánnak, te!

Fuchs [!] Pistihez kevésbé jutottak el a rossz hírek, mert a szülei kímélték. A második vészes hét első napján, hétfőn, oda igyekezett a Polgár. Valamivel a kapu előtt Schiller gyermekorvos jött vele szemben.³⁹ Elég összetörtnek látszott, de a Polgár tudta, hogy gyönyörű kitüntetései vannak, aligha kell valamitől tartania. A beteg fiútól jött. Kérte a Polgárt, hogy csak menjen fel gyakran és ha nem is tanítja, csak legyen fenn. Közölte, hogy sok nincs már hátra, viszont ez a szegény fiú él-hal a Polgárért. A szülők nem tudnak semmit a közeli végről. A Polgár felment, mulattatta azt a kis semmit, ami az ágyon feküdt, aztán ment azzal, hogy csütörtökön ismét jön. De ezen a napon találkozott az apával: dült arccal sietett el mellette és kérdésére, sietve, szinte udvariatlanul ráförmedve mondta, hogy ma ne jöjjön. A Polgár ment az útjára tovább és másnap délben a sógorasszony kitalálta a levest, valamit mormogott az ura felé, majd megkérdezte a Polgárt, megy-e délután temetésre? Fuchs [!] Pistit temetik. Csak másnap, pénteken délelőtt Dux Erikől tudta meg, hogy csütörtökön délelőtt rosszul volt a fiú, injekciózta az orvos, de később nagy szenvedés közt meghalt. Mivel másnap este kezdődött a zsidó húsvét, már másodnap el is temették. Hogy idősebb anyja milyen szörnyű jelenetek árán adta csak ki a temetésre a hullát, elképzelhető. A temetés két tanár volt, az egyik, a derék Kamondy, sírt.

Hogy sajnálta a Polgár a tanítványát és amellet mégis azt kellett gondolnia, mitől szabadult, mert ez a nap, március 31-e hozta a zsidó megkülönböztetés rendeletét, és valóban, a harmadik zsidótörvény nem ismert kíméletet. Akinek nincs legalább két

³⁷ Soproni Kereskedők Egyesülete, alapítva 1691. Elnök Strasser Emil, bankigazgató. Címtár 218.

³⁸ Magyar Rádió 1940–1942. Pl. 1941. december 2. (kedd) 10.20. „Háromszor szemtől-szembe Széchenyivel”. Írta Csatkai Endre dr. „Feloiasás. Budapest I.” (Heti rádióműsor), továbbá, „Etelka naplója (Egy soproni nap 100 év előtt)” címen jelenetsorozat (átdolgozta Veress Béláné). Csatkai neve a Magyar Művelődés Háza avatása 1942. október 24–25-én c. ünnepi műsorban is szerepelt, mint akinek a történelmi adatait feldolgozva adták elő „Etelka naplója” címen. Műsorfüzet 10. p. Sopron, Röttig-Romwalter Ny. Rt.

³⁹ Dr. Schiller Jenő gyermekorvos, Rákóczi u. 10. Címtár 199.

nemzsidó nagyszülője, köteles viselni a szíve táján a sárga csillagot. A nagyhét szerdáján. Krisztus nyomdokaiba hajtottak sok százezer embert, éppen a kálváriajárás he-
tében... A hír vétele napján a Polgár felment a keresztmamához... elbúcsúzni. Hiába próbálták a hölgyek vigasztalni, hajthatatlan maradt. Nem jöhet többé, hiszen a ke-
resztmama német állampolgár, őt dönti bajba. Hasztalan akarna védekezni, hogy a
nővére látja vendégül a sárga csillagost. Olyan halvány vigasz, hogy Németországban –
legalábbis szegény jóhiszemű keresztmama úgy hitte – megvan a sárga csillag és azzal
vége, mindenki járja azért az útját. Kugler Ernő, a zsidó ezredorvos fia,⁴⁰ a Krupp-
Műveknél mérnök. Hát jó, nem jár színházba, kávéházba, gőzfürdőbe, de van. Persze
már évek óta nincs hír felőle...

Sok könny és meghatódott pillanat után lement az öreg ház lépcsőjén a Polgár:
nem jár-e arra valaha. Úgy érezte, sohasem. És még sok a teendő. Itt volt a legkedve-
sebb tanítvány, Gyuszi.⁴¹ Ez erősen nagyot halló hetedik osztályos fiú, akit hozzá ha-
sonló testi hiba miatt különösen dédelgetett és a többi tanárral szemben erősen vé-
dett. Nem volt szerfelett okos, de rendkívül hálás a vele való foglalkozás, mert hiszen
egy életre szólt. A Polgár szorgalmasan építgette a lelkét, tudta jól, hogy az életben a
rossz hallása folytán sok keserűsége lesz, eleve a befelé élésre nevelte, a szépség kere-
sésére, olvasásra. Ő vitte el a fiút először hangversenyre is. Mikor 1943-ban Eszter-
gomban kutatott, elkérte a szüleitől és egy hétig avatgatta a tudományos kutatás for-
télyiba. Ez a fiú vakon bízott benne. Nem tudhatta, hogy egy hét múlva elválasztja
valami mesterséges szakadék tőle a mestert. A maga fiatalságában nem vette észre
mesterének homlokán a leplezhetetlen aggodalmat, míg p[éldának] o[káért] az esti
tanítvány késő éjfélig ott maradt, babusgatta a Polgárt és amikor este végre kiment a
sötét éjszakába, sokáig tartotta átfonva, mintha védeni akarná a veszélyektől, me-
lyeknek mindinkább kezdett kialakulni az igazi félelmetes arca.

Gyuszi azonban nagy kék szemében állandóan megtartotta a bizodalmas mosolyt,
amint az esti tanítás után az iskolából beállított a Polgár dolgozószobájába, és miután
átvették a leckét, nekiesett a könyveknek, vagy tudakolta, mennek-e a virágvasárnap
hangversenyre.

A Polgár úgy gondolta, hogy lehetne éppen menni, mert hiszen a sárga csillag csak
a nagyhét szerdáján érvényes, de hát mégis... ildomos-e? Tán Gyuszit egyedül küldi.
De a kérdést kettévágta Endrédy⁴² városkaplán érkezése, két szabadjegyet hozott a
rendező bizottság nevében. A költő-pap nem beszélt a sárga foltról, a Polgár hozta
szóba, nem lesz-e akadály, hogy ő írjon a hangversenyről. A kaplán pár mondattal el-
intézte a kérdést és a maga állásfoglalását. A Polgár így hát, mint évek óta elismert ze-
nei kritikusa a városnak, még egy alkalommal szerepelhet, mint hallgató és mint író.
És épen Mozart *Requiemje*!⁴³ És utána az alkalom Gyuszi felvilágosítására a sárga
csillagot illetőleg.

⁴⁰ Kugler ezredorvos (törzsorvos), m. kir. honvéd állomásparancsnokság, Flandorffer út 10. (volt 48-as gyalogsági laktanya).

⁴¹ Nováki Gyula (1926–) a Szechenyi István gimnázium tanulója volt. Édesapja vasúti főmérnök volt, a Madách Imre utca 10. szám
alatt lakott.

⁴² Endrédy Zoltán városkaplán a Szent István templomban tejesített szolgálatot. Művészettörténeti érdeklődése kötötte Csatkai
Endréhez. „Boldogasszony Sopron felett” című munkája közismert (Sopron, 1948). A háború után a tatai bányavidékre helyezték át.

⁴³ Mozart Requiem című műve és a Szent Mihály templom egyházi zenéje. *Új Sopronvármegye*, 1944. IV. 1.

A virágvasárnapot is ragyogó napfény keretelte. És amint a városon át ment a Polgár tanítványával, még mint bármely más emberfia, és köszöntöttek mindenhol, szinte érthetetlen volt a részvéttel teljes sok pillantás. Közel a Szt. Mihály templomhoz, ahol a hangversenyt tartották, egy csoportban állt Papp Kálmán,⁴⁴ a városplébános, kivált a társaságából és nagy melegséggel kezét szorította a Polgárral. Majdnem a kapu előtt, Burchner prépost igyekezett befelé.⁴⁵ Ő keresztelte a Polgárt és sokáig lelki atyja is volt. Megállt és mély udvariassággal megemelte kemény kalapját, de azután szó nélkül előre ment a templomba. Kissé hideg volt a templomban és a Polgár nem tudta, azért didereg-e, nem a *Requiem* okozta gondolatok borzongatják-e. V. Károly is megrendezte a tulajdon temetését, meg volt elégedve ő is, a részvét teljes...

Sötétedett, mire visszaérkeztek a meghitt dolgozó szoba csöndjébe. Az a híres divány, amelyen sok-sok diák panasza talált vigasztaló biztatásra! Ott ült most is a szeretett tanítvány. És nehéz lélekkel kezdődött az önvallomás. A fiú kerek szemmel hallgatta a dolgot és csak egyszer szakította félbe: De hát hiszen azt régóta tudom, hogy nem tetszettek kereszténynek születni...⁴⁶ Tudják a tanítványok mind... „és mégis?” szakadt ki a Polgárból a gyötrelmes és azért mindamellet boldog kérdés... Igen, ahogy mindannyian, akik ismerték a Polgárt, ez a fiú sem tudott benne hinni, hogy a sárga csillag illetheti a Polgárt. Ez, ami megdöbbsentette. És amikor ment, nem lehet tudni, nagyobb gondot vitt-e magával vagy hagyott hátra a dolgozószobában?

Újabb önkínzó út. A Polgár másfél évtizedes titkári minőségben lelke volt a Képzőművészeti Körnek.⁴⁷ Most úgy érezte, le kell tenni az állást. Az egyesületi helyiségben mindent rendbe tett, megírta a lemondó levelet, megnevezte a leendő helyettesét és felment az elnökhöz, a főispánhoz.⁴⁸ Ennek titkára, akivel immár annyi esztendő óta állapították meg, hogyan ne ütközzék a főispán és az elnök annyi dolga, leverten fogadta és pár zavart szóval próbálta rábeszélni, hogy ne menjen, de maga is látta, bajosan maradhat. Hogy járjon sárga csillaggal utána a rengeteg tennivalónak? Hogy érintkezzék hatósággal, emberekkel? A főispán persze belátta, csak erősen megrokkantnak látszott. Úgy látszik, maga sem tudja, mi legyen vele.

A nagyhét keddjén, április negyedikén délután bejött a sógorasszony és szó nélkül letett egy sárga csillagot. Valamilyen divatpárnából vágta ki; csak egy telt, mert a saját szüleinek is itt csinált. Az újság hozta a hírt, hogy aki megkeresztelt és eredeti keresztény ember felesége, az nem köteles viselni. A Polgár örömmel felsóhajtott, mert egyik tanítványának édesanyja került szóba, akit nagyon szeretett. Egyébként tanítványok? Hirtelen a bombázások megsűrűsödése folytán virágvasárnapra befejeződött az iskolaév és csak az érettségi maradt hátra. Szalay Emil azzal búcsúzott, hogy két hét

⁴⁴ Papp Kálmán városplébános, 1945 után győri püspök. A mentességi kérelem egyik aláírója.

⁴⁵ Burchner László a Szent György templom káptalan prépostja, Csatkai Endre keresztelő papja.

⁴⁶ Nováki Gyula tanítványával történt beszélgetés. A tanítvány érettségi után a Pázmány Péter Tudomány Egyetem BTK régészeti szakán ósrégész oklevelet nyert 1950-ben. Előbb Nyíregyházán dolgozott a múzeumban, majd Csatkai Endre kérésére a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja a soproni Liszt Ferenc Múzeumba helyezte át. Kiemelkedő ásatási eredménye a soproni vörös sánc, az ispáni vár feltárása a Fő tér 6. – Fabricius ház mögötti szakaszon, ahol a vörös sánc a római Sopron, Scarbantia városfalaira épült. Vaskohászati- és földvárkutatásainak beszámolóit valamint őskori szerves anyagokból összeállított gyűjteménye a Mezőgazdasági Múzeumban került megőrzésre.

⁴⁷ A Soproni Képzőművészeti Kör titkári teendőit látta el, utódául Mende Gusztávot javasolta.

⁴⁸ Ez időben a főispán Hőgyész Pál.

múlva visszajön tanulni. Volt két Pozsony megyei földbirtokos-fiú, akiknél a Polgár egy nyáron át nevelősködött, ezek anyjokkal együtt eljöttek búcsúzni. Az anyjuk afelől érdeklődött, nem lehetne-e idehozni a zárdába egy fiatal megkeresztelkedett zsidó leány ismerősét? Mintha a régi élet minden emlékestül le akart volna szakadni, úgy siettek le a színpadról a szereplők.

3. kép. "Peer Gynt és Dsidsia", 1950. k.

De megjött Pestről a Polgár fogadott fia, Gyurka:⁴⁹ egy barátjának korán elárvult fia. Már műegyetemista hallgató. A szegény fiú a tehetetlenség keserű érzésével állt meg nevelő atyjával szemben. Aztán vég nélkül tanácskoztak. Végre hát itt volt a zongora. A hálószoza díszje, a tanítványok vágyakozása. Mert ha jutalom kellett, jobb sem akadt, mint ha a Polgár muzsikált. Igen szépen játszott, rendkívül nagy megjelenítő erővel. Gyurka a fővárosból jött, vad szélvésznek előjeleiről tudott. Tán lehetne úgy menekíteni valahová a zongorát, mint ahogy megindult a városban a lakások berendezéseinek szétoztása a légi veszély miatt. De Gyurka valami rendelet gyártásáról tudott. Most bevonták a tanácskozásba a legidősebb tanítványt, Hentze Eriket, aki jog-

⁴⁹ A pesti fiú, Gyurka személyének felderítése ez ideig megoldatlan.

hallgató volt, de már évek óta betegsorban itthon. Egyébként a Polgárnak szintén hűséges híve. Sajátos módon származása révén – az apja erdélyi szász – németbarát. Vállalta, hogy színleges vásárlás alapján a zongorát magához viszi és megóvja. A szerződéseket szinte napról napra módosították, mert a jogász minden oldalról biztosítani akarta. Megjelent a színen a derék p[é]nz] ü[gyi] szemlélsz, Vida Sándor, aki készséggel aláírta az egy évre előrekeltezett szerződést, mely szerint a Polgár a jogásznak eladta részletre a zongorát. Egy pár részlet volt hátra. Most szóbelileg azt a megállapodást tették, hogy a bombázások folytán a Polgár nem látja biztosnak magánál a nagy részben már kifizetett zongorát, ezért adta át, még a teljes összeg kifizetése előtt. A szerződést, mint második tanú, a fiú írta alá.

Nagyhét szerdáján a Polgár nem ment ki az utcára. Az ablakból látta, amint a Deák téren lakó zsidó hölgyek minden nagyobb lelki megrázkódtatás jele nélkül járnak-kelelnek a sárga csillaggal. Keresztmama kérve-kérte, hogy az első napon ne mutatkozzék. Valószínűleg a gyerekek utána szaladnak a csillagosoknak: de egy-két nap múlva megszokják. A Polgárhoz jövő tanítványok és amit maga is látott az ablakból, arra vallott, hogy közömbösséget mímel mindenki. Egyszerűen nem akarják észrevenni a sárga csillagot.

Nagycsütörtökön reggel pontosan, mint minden évben, megjelent a miniszter húga mindkét fiával, hogy együtt menjenek a Polgárral a nagyheti áldozásra. Ekkor ment tehát először a Polgár felső kabátján a sárga csillaggal végig az utcán. Maga is közömbös arcot öltött és sehol senkinek arcán káröröm, de még csak meglepetés sem. Legfeljebb a vitézi szék kapitánya⁵⁰ vágott furcsa arcot, de nem a csillag láttán, hanem hogy a miniszter húga, aki vitéz özvegye ment a sárga csillagossal. Sohasem érezte annyira lélekbe markolónak az oltár díszeitől való megfosztást a Polgár, mint most... és mégis érzett valami nagy közösséget a nagy Jósággal, amely a miniszter családjának személyében közeledett feléje a porban...

Otthon meglepetéssel fogadták. A sógorasszony már latolgatta a jövődőt, hogy az urát nyugdíjazzák,⁵¹ hacsak nem bocsátják el, a Polgár anyagi helyzete is elég bizonytalan – látszik, elhatározta, hogy egy szobát kiad és főz idegeneknek. Amilyen fürgén járt-kelt a városban, szemfülesen, már hallott is egy igen gazdag budapesti házaspárról, amelyik a Lóvér-szállóból kénytelen most kihurcolkodni. Egyébként itt laknának továbbra is. Délután meg is jelent az illető úr. A Guttmann elszakíthatatlan áruk gyáranak valamiféle főrésztvényese, aki a pénzből él. A déli megbeszélésnél a Polgár felajánlotta a maga hálószobáját, mert úgy érezte, hogy inkább ő, mint a házaspár a maga két szobájából egyet. Hogy számára nagyon kényelmetlen lesz, arra most nem is gondolt. Fontos a családi béke ezekben a nehéz időkben, ne vethessenek a szemére semmi olyasmit, hogy él a testvérei nyakán.

Megkezdődött tehát a lakás átalakítása. Tanítványok segítségével hurcolkodtak az egyik szobából át a másikba. A sógorasszonynak pajzsmirigy túltengése révén örök nyugtalanság megszállottja volt és így mindent újból és újból csináltatott meg. A tanítványok mosolyogtak az orruk alatt, a Polgár mérgelődött. Estére más volt a dolgozó szoba. Benne állt a Polgár ágya a és sokat szereplő díván bekerült a most már hónapos

⁵⁰ A vitézi székkapitány ebben az időben Ujhelyi Dezső ny. százados. Címtár 207. Dávidházy István szíves közlése.

⁵¹ Csatkai Jenő nyugdíjazása: 1944. június 30.

szobává süllyedt hálósobába. Odább vonszolták a hatalmas hármás könyvszekrényt és a helyébe került az ág. Persze a könyves szekrény odább mozdítása érdekében ki kellett rakni 1200 könyvet. Most aztán itt volt megint a hiba a négyablakos szoba el-sötétítése miatt. Ez éppen nagyszombat napján vágatások keretében.⁵² Minduntalan kellett egy lécz, egy karika. A Polgár igyekezett minden egyéb dolgát félretenni és a sógorasszony örökös újításai szerint loholni a városba. Az üzleteket korán csukták, tehát valóban kritikus volt minden késés. Estére minden rendben volt, hétfőre várhatták a lakókat.

Húsvét vasárnap nem hozott persze feltámadást. De igen jól esett a Polgárnak, hogy amikor a szokott időben elhagyta a templomot, a keresztmama a kapuban várta. Minden tiltakozás ellenére odarohant hozzá és a szokásos húsvéti sonkát, kalácsot a kezébe nyomta, sőt még egy darabig ment is vele, ámbár a németek mindenhol spicliket állítottak fel, bajba kerülhetett volna.

A nagyhéten hazatért a nyolcadik osztály is. A hegyek közt egy jezsuita páter lelki-gyakorlatot tartott velük, az érettségi előtt. A jó Legény⁵³ tanár ötlete volt, kár hogy némelyek megcsúfolták és éppen azok, akiknek erkölcsre bátran mert építeni. Hogy bort vittek fel, az még hagyján, de állítólag kiszolgáló kisasszonyt is, az már kissé erős volt. Ennek az osztálynak, amíg Legény betegeskedett, Polgár volt a helyettes osztályfőnöke. A fiúk nagyon szerették és nem egyszer még kellemetlen ügyekkel is felkeresték, amik következtében egyik-másik nyakasabb tanárral össze is kellett ütni a patkót. Az osztály megjött és ha meglátták valahol a Polgárt, seregestől körülvették és tüntetőleg mentek vele az utcán. Maga kérte őket, ne tegyék: a német katonák vas-villaszemekkel nézték a menetet. Az egyik mesélte, hogy a lelkigyakorlat pontja éppen a sárga csillag és annak méltatlan viselői, mint a Polgár volt.

Húsvét vasárnap délután jött meg már a hideg víz. A Guttmann-részvényes bejelentette, hogy a rendőrség kiutasította őket a városból és így nincs szükség a lakásra.⁵⁴ Délután a fogadott fiú és a jogász jöttek ismét át. Persze a zongoraszerződésen rágódtak és közben kicipelték a kiadandó szobából a Polgár hatalmas íróasztalát, amelyről ironikusan szokta mondogatni: ezen nem szoktam írni. Inkább az iratait tartotta benne, lévén rengeteg hatalmas fiókja.

A Polgár az újabb megállapodásokat és az íróasztal áthozatalát akarta megjelenteni bátyjéknak: a házaspár gondba sújtva ült a szobájában a kályha körül. A sógorasszony hangosan felpattant, hogy csináljon a Polgár, amit akar. Ez elharapta felháborodását a barátságatlan fogadtatáson és ment vissza a fiúkhoz. Húsvét után kedden délután elvitték a zongorát, negyedóra alatt kint volt. Ebben az évben még nem is nyúlt hozzá a Polgár.

Valószínűleg sok kedve nem lett volna. Következett a vagyonösszeírás.⁵⁵ Dux Eriktől hallotta, hogy Fuchsék [!] már valamennyire megnyugodtak. Elment hozzájuk.

⁵² Loholva.

⁵³ Legény János francia nyelvtanár a Széchenyi István gimnáziumban.

⁵⁴ A zsidóknak tilos volt a lakhelyükön kívül tartózkodniuk.

⁵⁵ A vagyonösszeírást Csatkai Jenő főbérő és Csatkai Endre társbérő együtt adta be. A Bejelentés (1. példány) című úrlaphoz mellékletként az idevonatkozó törvény teljes szövegét. „A m. kir. minisztérium 1.600/1944.M.E. számú rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában.” Bp., 1944. április 14. Sztójay Döme s.k. m. kir. miniszterelnök. – Csekő Ernő: Adatok és források a soproni zsidóság megsemmisítéséről (1944. március 19. – 1944. október 16.) SSz. 59. (2005), 27–45.

A férfi éveket öregedett, púposnak tűnt fel, az asszony sírásban tört ki, amint meglátta a Polgárt és arról kezdett beszélni, hogy mennyire rajongott érte Pisti. A Polgár valaha azt hallotta, hogy a zsidó felfogás szerint, akiket az Isten szeret, az ünnep előestéjén szólítja magához. Ezt hozta fel, de az asszony sírása megakasztotta a szavát. Hiába mondogatta, a Jó Isten tudja, hogy mitől akarta megkímélni a szegény fiút, akinek gyöngéd volt a lelke, nem bírta volna el az üldöztetést. Elviselte volna, mert vele lettünk volna, viszonozta az asszony. Ki tudja, nem kell-e mindannyiunknak vándorbotot fogni, mint Ausztriában? „Velünk lett volna és mi vigyáztunk volna rá” sírt az anya. Más rokonok is jöttek. A sárga függönyök reflexében még jobban izzottak a sárga csillagok. Kezdték beszélni a kósza hírről, hogy zsidóktól egy csapásra elveszik a boltokat. Az apa hallgatott, csak az anya zokogott fel: Vigyenek el mindent, ha már nincs Pisti. Kínozzanak, nem érzem úgysem!

Az apa egy nagy csomó bankót nyomott a Polgár kezébe, az elmaradt tanítási tiszteletdíj. Nehéz szívvel fogadta csak el, de hát szükség lesz rá. Most már csak az egy Szalay Emil volt tanítvány a nyolcadikból. Ott voltak még a fináncok, Vida Sándor és egy másik finánc, a harmadik valami oknál fogva lemaradt. Ott volt a zálogházi becsüs is. Járt még egy városházi hivatalnok is német órára. Mindez, azonban csak pár óra hetenként, alig 30–40 pengő egy hónapra. Engedik-e, hogy tanítson tovább? A fináncoknál közölte, hogy sárga csillagos, a két hivatalnok nem vett tudomást róla. Szalay Emil nehéz eset lesz, hiszen ismerte, hogy nem zsidóbarát. Aztán húsvét első napján délután berobbant az egyik legkedvesebb tanítvány, a Végvári Lackó Kószegről. Már két éve csak annyiban volt a keze alatt, hogy megküldte novelláit, verseit fésülgette, dolgozatokkal segítette és évente néhány napot töltött náluk. Egy alkalommal mikor sétáltak, egy kőszegi tanár csatlakozott hozzájuk, beszélgetés közben Lackó kijelentette, hogy ő ugyan nem ver meg egy zsidót sem, de távol tartja magát tőlük. Zsidó boltban nem vásárol, zsidó könyvet nem olvas, zsidóval lehetőleg nem érintkezik. A két tanár fél lépésre hátramaradt és összemosolygott. Most itt van Lackó és az előszobában a Polgár felső kabátján sárgállik a csillag. A fiú annyira túláradt az örömtől, hogy egykori tanárját látja, hogy nem volt bátorsága, a róla táplált szinte imádásig menő szeretetben megingatni. A látogatás nem volt éppen hosszú, de a Polgárra szerfelett kínzó. Utána a szerencsétlen Szigetiné állított be. Nagy hírrel, jó hírrel. Egy befolyásos egyházi ember érdeklődik a megkeresztelt zsidók iránt és ki akarja járni, hogy ne kelljen nekik a csillagot viselni. Nagy nehezen kinyögi, hogy Gacs képviselő⁵⁶. A Polgár nem ismerte személyesen ugyan, csak köszönési viszonyban voltak, de gondolta, hogy mint országgyűlési képviselő valóban tehet valamit. Mihez fogjanak? A közvetítő így, a közvetítő úgy. Tehát írjunk Gacs-hoz egy beadványfélét, írjuk meg minden megkereszteltnek külön érdemeit, ha p[éldának] o[káért] kongreganista,⁵⁷ vagy mint a Polgár, előadásokat tart a vallásos társulatokban stb., stb. A szegény eszelős asszony úgy hitt a dologban, mint a kinyilatkoztatásban. De a Polgárnak kezdett a dolog elég valószínűtlennek feltűnni, mert p[éldának] o[káért] a protestánsokkal mi légyen? P[éldának] o[káért] a tulajdon bátyja. De

⁵⁶ Gacs János káptalani prépost, országgyűlési képviselő, pápai kamarás. A soproni Szent Imre Kollégium igazgatója. Sopron, Szent Imre tér 1–3.

⁵⁷ A Mária-kongregáció elnevezésű katolikus hitbuzgalmi egyesület tagja.

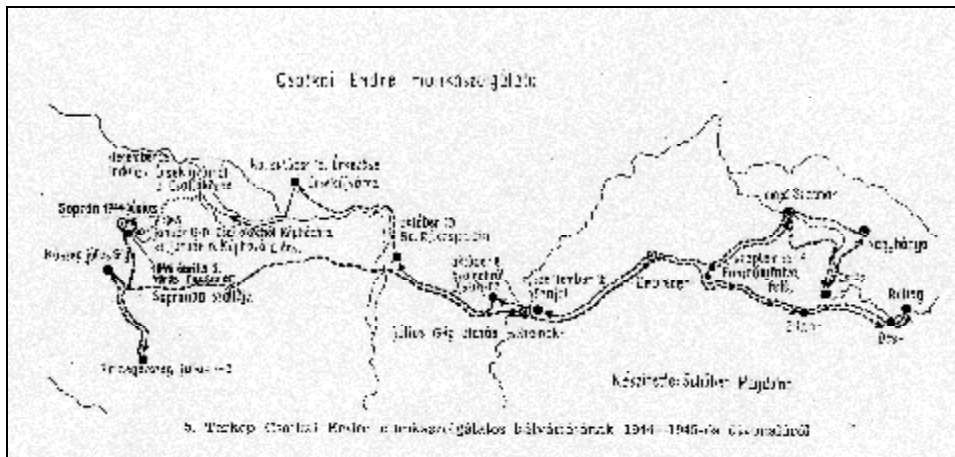
Szigetiné annyira erősködött, hogy másnap jöjjön ki hozzájuk és írják ott meg a beadványt az urával, hogy beleegyezett. A látogatás húsvéthétfőn valóban le is zajlott. A férfi nyugodtabb, az asszony magán kívül. Írták a helybeli katolikusokat és külön a protestánsokat. Érdeemes? A legtöbbnek nem volt más érdeme, mint hogy a gyerekeit is megkereszteltette és a katolikus elemibe járatta. A lista elkészült, a beadvány is, és most sok sikert. Pár hétköznap ismét elmúlt, pár rémhír, közben izenet a domonkosok Gyula páterjétől, hogy a sárga csillagos keresztények viseljenek a csillag felett fehér keresztet. Ahhoz joguk van. De bosszantani az ellenséget? Ahhoz legyen kedvük is? Végre jött az izenet, hogy Gacs atya óhajt a Polgárral beszélni. Futólag ismerte ugyan, de a hatalmas és befolyásos képviselő és papi ember más körökben forgott, mint a Polgár. Az előkelő Szent Imre kollégium egyik tágas folyosója, ahová leültették, hogy előszobázzon, szinte ráfeküdt, egy-egy fiatal ember árnyéka suhant el folyosóra nyíló ajtók üvegén és végre beengedték. Egy tágas szoba mélyén ült Gacs atya íróasztala mellett; nem kelt fel és nem jött kézszerítésre. A Polgár megállt a szoba túlsó felén. Gacs inkább motyogott és mivel a Polgár egészen jól nem hallotta, mégsem ment közelebb, mert hisz így is kivette a dolog értelmét. Mennyi zaj egy kis rántottáért? Hogy ő a győri püspökhöz terjesztette fel az ügyet; reméljük, de ne várjunk sokat, egyelőre viseljük a sorsot és a sárga foltot. A Polgár sem éppen könnyű szívvel távozott, mert nem a maga reményei dültek össze, sohasem hitte, hogy ezen a rejtélyes vonalon valami is lesz. Szigetiné elég könnyen fogadta a hírt, a sógorasszony egy kis ajakfelhúzással.

A német katonák elszállingóztak a városból, ez maga is elég kellemes volt, azaz tán annál bántóbb, hogy a mieink kezdték a rendeletek végrehajtását szorgalmazni. Következett a vagyon összeírása. Minden ingó és ingatlan; ha bizonyos összegben felül volt az ingóság, azt részletezni kell. Ékszer, értékpapírt bankba adni. Hiszen a Polgárnak, ha nem is volt ilyenekből raktára, de mégis kegyelettel őrzött egy-egy jeggyűrűt, vagy édesanyjának aranyláncát. Értékpapírja is volt valamelyes, ha az egész csomagban inkább a jó papírt nézte irigykedve, hogy arra mi mindent lehetne írni! De itt volt a könyvtár és az határozott érték volt. És ha az elvész? Az nem neki vész el, hanem elvész a művelődés számára, mert gonddal és célirányossággal állt össze. Éppen ez indította, hogy ezen gondolkodjék. A sógorasszony is bejött és nyersen mondta, hogy mivel hamarosan költözködni fognak, ha velük akar maradni, akkor a könyveit nem hozhatja, mert annyi hely nem lesz. Járt a Polgár a pénzügynél, valami Rozmán nevű fiatalember kezelte a dolgokat, de az volt a látszata, hogy maga sem igazodik el. Végre elment a városi főlevéltárhoz.⁵⁸ Előadta a dolgot, főleg hangsúlyozva a kulturális kárt, ha a könyvtár megsemmisül, szétszóródik. Jellemző volt, hogy a főlevéltáros egy szó vigasztalót nem mondott, teljes tárgyilagossággal beszélt a várható fordulatokról. Csak egyszer jajdult fel: És ha valaki amúgy is a földön fekszik, akkor most rárontunk mi is és elvegyük, amiye érték? Az új rendeletek azonban sürgettek. Híre jött, hogy gettó lesz és híre jött, hogy nem szabad semmiféle vagyontárgyat, akár egy szöveget sem elfogadni valakinek is. A jó Bősze Ali,⁵⁹ kedves tanítványok legkedvesebbike, éppen akkor jelentkezett, hogy az egész könyvtárat megmenti. Végre a főlevéltáros

⁵⁸ Dr. vitéz Házi Jenő főlevéltáros, a MTA levelező tagja. Zrínyi utca 20. Címár 482.

⁵⁹ Bősze Ali [Aladár] apja Bősze Elemér GySEV motorvezető, kiváló tanuló, erdőmérnök. Erzsébet utca 21. Címár 447.

megtárgyalta a dolgot a polgármesterrel és úgy állították be, hogy a Polgár odaajándékozza a városnak a könyvtárát. Szinte nem is volt fellélegzés a hír, mert most már tárgyalták a gettót a város vezetői is. Hírek szállingóztak, melyek szerint a polgármester egyszerűen taktikázik, húzza az időt. Első kívánsága az volt, hogy zsidó nem lakhat a városnak azon peremén, ahol a nyaralók vannak. Aztán mind tovább engedett. Már ott tartott annál az útvonalnál, ahol a Polgár lakott és aztán végre a hír, hogy most már meg kell oldani a kérdést. A híreket főleg egy Nemetz Irén⁶⁰ nevű újságíró szállította a szomszédságból. Csodálatos aljas uszító cikkeket írt már évek óta és viszont a Polgárékkal igen jóban volt. Buzgó ka[...] ⁶¹

⁶⁰ Neményi-Nemetz Irén újságíró. Soproni és Sopronmegyei Kalendárium 1944. A Soproni Magyar Szövetség Évkönyve. 33. p. Közéletünk halottai.

⁶¹ A kézirat itt megszakad. Csatnai június 23-án kelt levelezőlapján értesíti Sztattinger Erzsébetet, hogy szombaton ismét munkába megy. „Vasárnap d.e. 9–1/2 10 a domba misére, ha lehet. Jenőék is jól vannak.” Július 13-án pedig már Zalaegerszegről ad hírt magáról. Sorsát Sztattinger Erzsébethez írt lapjai és levelei alapján követjük nyomon.